

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK TEZSİZ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

4-6 YAŞ ARASI ÇOCUKLARDA ALLAH TASAVVURU
İZMİR / ÖDEMiŞ ÖRNEĞİ

TEZSİZ YÜKSEK LİSANS DÖNEM PROJESİ

Hazırlayan
Halide AYDOĞMUŞ

DENİZLİ, 2024

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK TEZSİZ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

4-6 YAŞ ARASI ÇOCUKLARDA ALLAH TASAVVURU
İZMİR / ÖDEMiŞ ÖRNEĞİ

TEZSİZ YÜKSEK LİSANS DÖNEM PROJESİ

Halide AYDOĞMUŞ

Proje Danışmanı: Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK

Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Tezsiz Yüksek Lisans Programı: Manevi Destek ve Rehberlik

Halide AYDOĞMUŞ tarafından hazırlanan “**4-6 YAŞ ARASI ÇOCUKLARDA ALLAH TASAVVURU, İZMİR / ÖDEMiŞ ÖRNEĞİ**” adlı tezsiz yüksek lisans dönem projesi danışmanlığında hazırlanmış olup tarihinde son kontrolü yapılarak Pamukkale Üniversitesi İslam İlimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Manevi Destek ve Rehberlik tezsiz yüksek lisans dönem projesi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Danışman
Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu projenin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Halide AYDOĞMUŞ

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun dünyaya gelişi ile birlikte doğuştan sahip olduğu bazı duygular fitratında tohum halinde iken gelişimi ile birlikte zaman içerisinde kendini göstermeye başlar. Dini gelişim süreci de bu kapsamda değerlendirilmesi gereken bir alandır. Allah tasavvuru ve dini duygular ilk çocukluk çağı denilen (2-6 yaş) dönemde daha belirgin bir hal alır. Bu dönem kişiliğin ve inanç gelişiminin çok büyük bir oranda gerçekleştiği, yetişkinlik döneminin temellerini oluşturan bir evredir. Allah tasavvuru da bu gelişim ve değişim sürecinde çocuğun psikolojik, ailevi, sosyokültürel ve zihinsel özellikleri çerçevesinde farklı şekillerde tezahür eder. Bu bağlamda, “4-6 Yaş Arası Çocuklarda Allah Tasavvuru” konusu ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışma giriş ve sonuç bölümleri ile bir ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; araştırmanın konusu ve problemi, amacı, önemi, sınırlılıkları ve yöntemi ele alınmıştır. Birinci bölümde; kavramsal çerçeve belirlenmiş, dini gelişim, Allah tasavvuru ve bunlara etki eden faktörler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde; Öncelikle 4-6 yaş aralığındaki çocuklarla yapılan soru-cevap şeklinde gerçekleşen sohbetler paylaşılmıştır. Daha sonra çocukların verdikleri cevaplar, cinsiyet-yaş bilgileri ve ailevi-sosyokültürel sınıflandırmaları yapılarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

Proje çalışması sırasında desteğini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK hocama ayrıca çalışmalarım süresince her zaman yanımda olan sevgili çocuklarım ve çok kıymetli eşim Mehmet AYDOĞMUŞ’a teşekkür ederim.

Halide AYDOĞMUŞ

Denizli – 2024

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Tezsiz Yüksek Lisans Proje Özeti

Projenin Başlığı: 4-6 Yaş Arası Çocuklarda Allah Tasavvuru İzmir / Ödemiş Örneği	
Projeyi Hazırlayan: Halide AYDOĞMUŞ	Danışmanı: Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK
Kabul Tarihi:	Sayfa Sayısı: ix (ön kısım) +36
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri	Programı: Manevi Destek ve Rehberlik
<p>Bu çalışmanın amacı, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde faaliyet gösteren okul öncesi 4-6 yaş Kur'an Kurslarında öğrenim gören çocukların Allah hakkındaki düşünce ve tasavvurlarını tespit etmektir. 4-6 yaş aralığındaki çocukların örgün eğitime başlamadan önce ailesinden ve çevresinden aldığı dini bilgi ve tecrübelerin haricinde herhangi bir din dersi ile tanışmadan tamamen kendi özgün düşünceleri ve ifadeleri ile Allah hakkındaki duygu, düşünce ve tasavvurlarına dair fikir edinmektir. 4-6 yaş aralığındaki çocukların bir eğitim öğretim dönemi boyunca Allah ile ilgili tasavvurları ve bu süreçte Allah'ı tanıdıkça tasavvurlarındaki değişim gözlemlenecektir. Elde edilecek tespitlerde çocukların yaş ve cinsiyet özelliklerinin yanında belirleyici olabilecek sosyal ve kültürel yapıları konusunda da gruplandırma yapılarak verilerin bu çerçevede yorumlanması planlanmaktadır.</p>	
Anahtar Kelimeler: Allah Tasavvuru, Din Eğitimi, Dini Gelişim, İlk Çocukluk Döneminde Allah İnancı.	

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences Abstract of Master Thesis

Title of the Project: Imagination of God in Children Aged 4-6, İzmir / Ödemiş Example	
Author: Halide AYDOĞMUŞ	Supervisor: Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK
Date:	Nu. of pages: xi (pre text) + 36
Department: Department of Philosophy and Religious Sciences	
Subfield: Moral Support and Guidance	
<p>The aim of this study is to determine the thoughts and imaginations of children studying in pre-school 4-6 year old Quran Courses operating under the Presidency of Religious Affairs about Allah. It is to determine the feelings, thoughts and imaginations of children between the ages of 4-6, with their own unique thoughts and expressions, about God, without being introduced to any religious lessons other than the religious knowledge and experiences they receive from their families and surroundings before starting formal education. The imaginations of children between the ages of 4-6 about God will be observed throughout an education period, and the change in their imaginations as they get to know God in this process will be observed. In the findings to be obtained, it is planned to group the children according to their age and gender characteristics, as well as their social and cultural structures that may be decisive, and interpret the data within this framework.</p>	
Key Words: Imagination Of God, Religious Education, Religious Development, Belief In God In Early Childhood.	

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ	viii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı	2
3. Araştırmanın Önemi	3
4. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	3
5. Araştırmanın Yöntemi	4
BİRİNCİ BÖLÜM	
KURAMSAL ÇEVRE	
1.1. Tasavvur Nedir?.....	5
1.2. Allah Tasavvuru	5
1.2.1. Antropomorfist Düşüncede Allah Tasavvuru.....	7
1.2.2. Egoantrik Düşüncede Allah Tasavvuru	8
1.2.3. Mekân İçinde Allah Tasavvuru	9
1.2.4. Zaman Sınırlı Allah Tasavvuru	10
1.2.5. Bağlanma Kuramı ve Allah Tasavvuru.....	11
1.2.6. Bilişsel Gelişimde Allah Tasavvuru	13
1.3. Çocuklarda Allah Tasavvuru	15
BULGULAR VE YORUMLAR	18
SONUÇ	31
KAYNAKÇA.....	34

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımı.	18
Tablo 2. Allah'ı tanıyor musun? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	19
Tablo 3. Sence Allah nasıldır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	19
Tablo 4. Sence Allah bize benzer mi? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	20
Tablo 5. Bildiğin birine benzetmek istesen Allah'ı kime benzetirsin? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	21
Tablo 6. Sence Allah nerededir? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	22
Tablo 7. Sence Allah kaç yaşındadır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	22
Tablo 8. Sence Allah yer – içer mi? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	23
Tablo 9. Sence Allah erkek midir? Kadın mıdır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	24
Tablo 10. Sence Allah yaşadığı yerde tek midir? Ailesi var mıdır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	24
Tablo 11. Sence Allah senin yaptığın her şeyi görebilir ve duyabilir mi? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	25
Tablo 12. Allah'ı seviyor musun? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	26
Tablo 13. Allah çocuklara nasıl davranır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	27
Tablo 14. Allah'tan korkulur mu? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	27
Tablo 15. Allah'tan ne istersin? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	28
Tablo 16. Sence Allah senden ne ister? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.	29

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: bin, ibn (ođlu)
çev.	: çeviren
Hz.	: hazreti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: tercüme
vb.	: ve benzeri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

İnsanoğlu dünyaya gelişinden itibaren her yönden büyür ve gelişim gösterir. Bu büyüme ve gelişme yalnızca bedenen değil ruhen de gerçekleşir. Beden ve ruh pek merhalelerden geçerek kendisinden beklenen faaliyetleri yapabilme etkinliğini kazanmaktadır. Ruhen gösterdiği gelişmenin en önemli parçalarından birisi dini gelişmedir. Bireyin dini gelişimi kavramı düzenli, uyumlu ve sürekli şekilde ilerlemeyi kapsamaktadır. Bu gelişimi anlatmak ve açıklamak için çeşitli kuram ve değerlendirmeler ortaya konmuştur. İlk dönem dini gelişim teorilerini pek çok yönden etkileyen psikoloji ve eğitimin önemli iki temsilcisi olan Piaget ve Freud'un dini gelişim konusundaki yaklaşımları buna örnektir.

Her bireyin doğumundan itibaren özünde taşıdığı dini ve ahlaki duygu daima yüksek duygular sınıfında değerlendirilmiş aynı zamanda er ya da geç mutlaka ortaya çıkması açısından üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Dini inanç, duygu, tutum ve davranışların sağlıklı gelişiminin temellerinin atıldığı çocukluk döneminin en önemli gereksinimleri arasında yer almaktadır. Sağlıklı ve etkin bir eğitim süreci ile desteklenen dini gelişim bireyin kişilik ve karakter oluşumunda kilit rol oynarken ruhen güçlü olması konusunda da vazgeçilmez bir ihtiyaçtır. Dini eğitimin sağlam temeller üzerine atılması çocukluk döneminde mümkündür. Ahlaki davranışların ve dini tutumun kazanılmasında en önemli etken Allah inancı olarak karşımıza çıkar. Zira din eğitiminin temelinde Allah tasavvurunun oluşması yatmaktadır. Gelişim devam ettikçe Allah tasavvuru da gelişme gösterir. Bireylerin fizyolojik, sosyal ve ekonomik imkânlarının farklılıklarının yanı sıra Allah inancına ve tasavvuruna büyük ölçüde etki eden faktörler olarak karşımıza yaş, kişilik ve karakter özellikleri, aile yapısı ve tutumu, cinsiyet çıkmaktadır.

Çocukluk döneminde dini konulara yatkın ve kabiliyetli durumda olan birey, şeksiz şüphesiz ve itirazsız bir şekilde inanmaya odaklıdır. Çocuk, üzerinde düşünmeden samimi bir şekilde Allah'a inanır ve kendini O'na yakın hisseder. Allah, onu yaratan, anne-baba ve kardeş veren, bütün ihtiyaçlarını gideren ve her zaman yanında olanıdır. Allah tasavvuru konusunda genellikle somut bir bakış açısına sahip olan çocuk Allah'ı bazı insani özelliklerle düşünse de üstün özellikleri olduğunu tasavvur etme eğilimindedir.

Çocuklarda dini gelişimin son derece olduğu dönem 4 ile 6 yaş aralığıdır. Çünkü çocuklar bu dönemde ailelerinin haricinde yeni ortamlar ve arkadaşlarla tanışarak farklı

bir sosyal çevre edinirler. İlk çocukluk dönemi olarak ele alabileceğimiz 4-6 yaş aralığındaki psikolojik gelişimin seyrine bakacak olursak bu dönemde çocukta inatçılık, olumsuzluk, meraklılık, taklitçilik, egosantrizm, animizm, antropomorfizm gibi duygusal ve zihinsel özellikler hâkimdir. Dini gelişim de bu özellikler çerçevesinde her çocukta farklı şekilde tezahür eder. Başlarda aile içerisinde ebeveyn ve aile büyüklerinin tesirinde, taklitle gelişen bir süreçte ilerlerken çocuğun dini gelişimine ve eğitimine katkıda bulunması açısından bilinçli bir çerçevede verilecek desteklerin alınması günümüzde daha da elzem bir hal almıştır.

2. Araştırmanın Amacı

Çocukların öz olarak fitratlarında ve yaratılışlarında bulunan başka bir ifade ile doğuştan getirdikleri dini duygular mevcuttur. Hz. Peygamber “Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi yahut Hıristiyan veya Mecusi yapar.”¹ buyururken bu gerçeğe vurgu yapmıştır. Müslüman ailelerde dünyaya gelen çocuklar da başka inançlara sahip ailelerde olduğu gibi pek çok faktörden etkilenerek dini duygu ve düşünce açısından gelişir ve değişir. Müslüman toplumunda çocuk dünyaya geldiğinde ilk görev olarak kulağına ezan ve kamet okunmak sureti ile dini almamda ilk telkin yapılmaktadır. Bunun yanında çocuk sevilip okşanırken, uyutulurken, yeme-içme gibi ihtiyaçları karşılanırken kullanılan pek çok dini içerikli söz ile dini duygu ve düşünce bakımından erkenden gelişmesine, özünde bulunan bu duygunun ilk fırsatta ortaya çıkmasına ortam hazırlanmış olmaktadır. Çocuktaki dini duygu sürekli bir şekilde yükselme ve gelişmeye devam ederken çeşitli vesilelerle açığa çıkmaya başlar. Sevgi ve korku tezahürleriyle, dini nitelikli sözlerle kendini gösterir.

Dört yaş dönemi hayallerin güçlenmeye başladığı bir dönemdir. Çocuklar bu dönemde hayallerini “gerçekmiş” gibi anlatmaya ve gerçeğe hayali birbirine karıştırmaya eğilimlidirler. Bu dönemde dini duygu çocuğun hem zihnen hem de ruhen gelişimi ile orantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle; ailesinin telkinleri ile özündeki duyguyu açığa çıkaran çocuğun Allah tasavvurunu ve etkilendiği faktörler ışığında henüz bir din öğretisi almadan önce zihin dünyasında şekillenen Allah bilincini araştırmayı hedefledik. Çocukların ailelerinden edindikleri bilgilerin yanında tamamen kendi özgün düşünceleri ile Allah hakkındaki duygu, düşünce ve tasavvurlarını tespit etmeye çalıştık. Çalışmamızda 4-6 yaş aralığındaki çocuklarda Allah tasavvuru ve bunu etkileyen

¹ Ahmed b. Hanbel, “Müsned”, IV, (24).

faktörlerin çocukların zihin ve duygu dünyasındaki tezahürlerine ışık tutmayı amaçladığımızı söyleyebiliriz.

3. Araştırmanın Önemi

“Okul öncesi” veya “Oyun çağı” adları da verilen 2-6 yaş aralığındaki ilk çocukluk evresinde çocuk davranışlarında özgünleşir, anne ve babasına bağımlılığını azaltır. Çocuk bu evrede karşılaştığı pek çok durum ve davranışı taklit eder, soru sormaya oldukça meyillidir, her şeyi anlamlandırmaya çalışır. İçinde bulunduğu gerçek dünya ile zihnindeki hayal dünyası arasında bağ kurmaya çalışır. Cansız varlıklarda canlılık görür ve hayal dünyası oldukça zengindir. Kendilerini merkez olarak algılayıp bencil bir tavır sergilerler. Mülkiyet duygusu belirginleşir. Paylaşma istekleri azdır. Çevrelerindeki her şeyi sahiplenme eğilimindedirler. Bu dönemde çocuğun zihni somut düşünmeye odaklıdır. Karşılaştığı soyut kavramları soyutlaştırarak algılar. İşte bütün bu özellikler Allah tasavvurunda da belirgin bir şekilde gözlemlenir. Çalışmamızda ele aldığımız 4-6 yaş aralığındaki çocuklarda Allah tasavvuru ile ilgili bulgular din eğitimi hem teorik hem de pratik açıdan ışık tutması, din eğitimi uygulamalarının sağlıklı bir işleyişe kavuşması, gelişimsel açıdan doğru bir zemine oturması açısından önemlidir.

Tanrı kavramının çocuklar tarafından nasıl algılandığını bilen bir din eğitimcisi eğitimi bu bilgiler ışığında ilerletebilecektir. Bu açıdan bakıldığında çocuklardan aldığımız cevapların hem ebeveynler hem de eğitimciler için yol gösterici olmasını ümit ediyoruz.

4. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak eğitim vermekte olan 4-6 yaş Kur'an Kurslarında öğrenim gören 36 çocuğa yönelttiğimiz 15 soruluk mülakattan elde ettiğimiz cevapları ele aldık. Bu araştırma çerçevesinde aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- 1- Allah'ı tanıyor musun?
- 2- Sence Allah nasıldır?
- 3- Allah bize benzer mi?
- 4- Bildiğin birine benzetmek istesen Allah'ı kime benzetirsin?
- 5- Sence Allah nerededir?
- 6- Allah kaç yaşındadır?
- 7- Allah yer ve içer mi?
- 8- Allah erkek midir? Kadın mıdır?

- 9- Allah yaşadığı yerde tek midir? Ailesi var mıdır?
- 10- Allah senin yaptığın her şeyi görebilir ve duyabilir mi?
- 11- Allah'ı seviyor musun? Neden?
- 12- Allah çocuklara nasıl davranır?
- 13- Allah'tan korkulur mu?
- 14- Allah'tan ne istersin?
- 15- Sence Allah senden ne ister?

Buna ilave olarak ebeveynlerinin eğitim ve sosyo-ekonomik durumlarının çocuğun dini gelişimine etkisini öğrenmek açısından da değerlendirmeye çalıştık.

Sonuç olarak çalışmamız İzmir İli, Ödemiş İlçesinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı 4-6 Yaş Kur'an kursları ile sınırlı olup yer verilen bilgiler 25 kız, 11 erkek toplam 36 çocuğun Allah hakkındaki duygu, düşünce ve tasavvurlarından ibarettir.

5. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda alan araştırması yönteminden faydalanılmıştır. Bu çerçevede mülakat tekniği ile çalışılmıştır.

Mülakat, nitel bir araştırma tekniği olup genellikle bir konu hakkında veri toplamak üzere açık uçlu sorular sorarak katılımcılarla sohbet şeklinde gerçekleştirilir. Mülakatta sorulan sorularla katılımcıların belirli durumlarda nasıl davrandığını ayrıca duygusal ve zihinsel olarak nasıl tepkiler verdiğini gözlemlemek açısından en verimli yöntemlerden birisidir. Biz bu çalışmada çocukların hiç kimseden etkilenmeden özgün düşüncelerine ulaşmak için birebir görüşme şeklinde sorularımızı yönelterek bilgi edinmeye çalıştık.

Çalışmamız İzmir İli Ödemiş İlçe Müftülüğüne bağlı 4-6 Yaş Kur'an kurslarındaki öğrencilere önceden hazırlanan sorular sözlü mülakat yöntemi ile yöneltilmiş, alınan cevaplar anket formlarına kaydedilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇEVRE

1.1. Tasavvur Nedir?

Sözlükte “bir şeyi zihinde canlandırmak, tasarlamak” anlamındaki tasavvur herhangi bir varlık hakkında bilgi edinme sürecinde ilk aşamayı oluşturur. Bu anlamıyla tasavvura mefhûm da denir. Felsefeciler, zihindeki deney öncesi (önsel, kabî, apriori) tasavvurlarla deney sonrası (ba’dî, aposteriori) oluşan tasavvurlar arasında bir ayırım yaparlar.² Rasyonalistler, idealistler ve deneyciler tasavvur konusunda farklı iddialarda bulunmuşlardır. Gerçek tasavvurun ne olduğu konusunda aralarında ihtilaf oluşmuştur. Çoğunluğun kabulü, gerçek tasavvurun varlık ve imkan gibi önsel tasavvurların gerçekliği şeklinde olurken, bir kısmının kabulü ise varlığın ancak deneyimleme sonrasında zihindeki manasının gerçek tasavvur olduğu şeklindedir ve önsel tasavvurların varlığını reddetmişlerdir.

1.2. Allah Tasavvuru

"Allah tasavvuru" terimi, genellikle İslam inancındaki “Allah” kavramını ifade eder. Allah tasavvuru kişinin Allah’ı duygusal olarak tecrübe etmesidir.³ Allah tasavvuru duygusal temellidir çünkü Allah hakkında ne öğrenildiyse tasavvur o yönde gelişecektir.⁴ İslam dini, bir, tek, benzersiz ve her şeyin yaratıcısı olan Allah'a inanır.⁵ Allah'ın tasavvuru, İslam'ın temel inançlarından biridir ve Müslümanlar, tek bir ilah olan, her şeyi ve herkesi yaratan, eksiksiz, kimseye muhtaç olmayan, doğmamış ve doğrulmamış olan, hiçbir şeyin O'na denk olmadığı Allah'a inanırlar.⁶ Allah'ı her şeye güç yetirebilen,⁷ hikmet sahibi,⁸ merhametli⁹ ve adil¹⁰ olarak kabul ederler. İslam'da Allah'a dair tasavvur,

² Mahmut Kaya, “Tasavvur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/126-127.

³ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanr'ı Tasavvur Etmek* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 29.

⁴ Mehmedoğlu, *Tanr'ı Tasavvur Etmek*, 31.

⁵ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), er-Ra'd 13/16.

⁶ el-İsrâ 112/1-4.

⁷ el-Bakara 2/106.

⁸ en-Nisâ 2/26.

Kuran'a dayanır. Kuran, Allah'ın sıfatları, gücü, bilgisi, merhameti ve insanlarla olan ilişkisi hakkında bilgiler içerir. İslam'a göre, Allah insanların yaratıcısıdır ve tüm varlık ona bağlıdır. Müslümanlar, Allah'a kulluk etmek ve O'na itaat etmekle yükümlüdürler.

İslam'ın peygamberi Hz. Muhammed'in getirdiği mesajlar, Allah'ın birliği, adaleti, merhameti ve insana karşı sevgisi üzerine odaklanır. İslam'ın temel inançları, Müslümanlara hayatlarını bu prensiplere göre yaşamalarını öğütler. Allah tasavvuru, İslam'ın merkezi bir öğretisidir ve Müslümanlar için önemli bir inanç konusudur.

İslam'da Allah'ın tasavvuru, birçok sığata ve isme sahip olan tek bir Tanrı anlayışını içerir. Kur'an'da Allah'ın pek çok ismi zikredilmektedir. Bu isimlerin her biri Allah'ın sıfatlarına vurgu yapar. Allah ismi ise bu isimlerin içerisinde bütün sıfatlarını barındırmasıyla en yüce ismi olarak bilinir. İslâm tasavvufu açısından ele alındığında sevgi ve rahmet kavramları İslâm dininin öğretilerinin içerisinde bariz şekilde öne çıkmaktadır. Kur'an'da Allah'a atfedilen el-Hubb (sevgi) kavramı insanla Allah arasındaki ilişkiyi belirleyen temel kavramdır. Müslümanların kutsal kitabı Allah'ı "el-Vedûd", en çok seven olarak tanımlar. Diğer önemli isimler olan "er-Rahman" ve "er-Rahim" isimleri çoğu zaman Allah'a bağlanma yaklaşımının annelik özelliklerine vurgu yapar.¹¹

İslam inancında, Allah'ın tasavvuru insanların hayatına rehberlik etmesi, onları doğru yola yönlendirmesi ve onlara öğüt vermesi anlamına gelir. Müslümanlar, Allah'ın buyruklarına uymak, O'na itaat etmek ve O'nu anmak için ibadet etmekle sorumludurlar. İslam, Allah'a samimiyetle yönelmek, dua etmek, sadaka vermek ve diğer ibadetler aracılığıyla Allah'a yaklaşmayı öğütler. Allah'ın tasavvuru, İslam'ın tüm öğretilerini ve ibadet pratiklerini şekillendirir. Müslümanlar, Allah'ı tanımanın ve O'na olan bağlılıklarının hayatlarının merkezinde olmasını hedefler. İslam'ın öğretileri, ahlaki değerler, sosyal sorumluluklar ve diğer birçok konu, Allah'ın tasavvuru çerçevesinde anlaşılır ve uygulanır. İslam dinine göre dini tecrübenin özünde yaratıcı (Allah) tasavvuru vardır.¹² Allah tasavvuru, O'na inananların zihninde, hareketlerinde, düşüncelerinde

⁹ el-İsrâ 17/66.

¹⁰ Âl-i İmrân 3/18.

¹¹ Akif Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru," *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4/12, (Aralık 2006), 29-63.

¹² Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru", 29-63.

kısacası hayatının tümünde en özel haliyle, kapsadığı bütün mana ve sıfatları barındırarak yer alması Allah'ın varlığının bir tezahürüdür.

İlk çocukluk çağında (2-6 yaş) ise dini gelişim sürecinde çocuğun zihin dünyasında göze çarpan bir dini yönelim vardır. Dolayısıyla çocuğun zihninde Allah tasavvuru şekillenirken, 3 yaşlarından itibaren duygusal planda dini hayata belirgin şekilde katılmaya başlar. Bu dönemde çocukta animizm, egosantrizm, antropomorfizm, taklitçilik, gibi zihinsel ve duygusal özellikler hâkim durumdadır. Bu özellikler okul öncesi dönemin tamamında, çeşitli açılardan farklı dönemsel değişkenlerin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Bu değişkenler kimi zaman süre açısından kimi zaman duygu yoğunluğu açısından farklılık gösterebilir.

1.2.1. Antropomorfist Düşüncede Allah Tasavvuru

Çocukların Allah'ı insan benzeri niteliklere ve özelliklere sahip bir varlık olarak düşündükleri bir evre olarak tanımlanabilir. Yunanca insan anlamına gelen anthropos ve biçim, şekil anlamına gelen morphe kelimelerinin birleşiminden oluşan antropomorfizm, beşerî niteliklerin beşer dışındaki varlıklar için kullanılması anlamına gelir.¹³ Bu evre içerisinde insanüstü varlıkların insani şekil ve özelliklerle anlamlandırılıp bu şekilde tasavvur edilmesi söz konusudur. Çocuklarda bu eğilim, Allah'ı insan benzeri bir varlık olarak hayal etme eğilimini içerir. Bu evre, çocukların bilişsel gelişiminde belirli bir aşamadır ve genellikle Jean Piaget'in bilişsel gelişim teorisinde tanımlanan egosantrik düşünce evresiyle ilişkilidir. Bu evrede, çocuklar dünyayı kendi bakış açılarından anlamaya çalışır ve başkalarının farklı perspektiflerini tam olarak kavramakta zorlanabilirler. Bu dönemde çocukların Tanrı tahayyülleri daha çok antropomorfik (insan biçimci) olup, Tanrı için fiziksel özelliklerden bahsedilmektedir ve insana ait özelliklerle düşünülen, somutlaştırılmış bir Tanrı hayal edilmektedir.¹⁴

Buradan yola çıkarak çocukların Allah'ı tasavvur ederken insanlara ait özellikler olan fiziksel ve duygusal özelliklerle birlikte insana özgü olan duygulardan da yararlanarak benzetmelerde buldukları söylenebilir. Tanrı'nın yaratılmışlara

¹³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), "Antropomorfizm", 63.

¹⁴ Muhammed Übeydullah Öztürk, - Suat Altıntaş, "Okul Öncesi ve İlkokul Öğrencilerindeki Allah Tahayyülünün İncelenmesi", *Talim*, 4/1, 43-77.

benzetilmesi şu şekillerde gerçekleşmiştir: Zahiri görünüşü itibariyle Tanrı'ya insanda bulunan organlar nispet ederek O'nu insan şeklinde tasavvur etmek; insandaki konuşma, görme ve işitme gibi özellikleri Tanrı'ya atfetmek; Tanrı'yı insana ait duygularla tanımlamak ve Tanrı'nın insan idrak ve algısının objesi olarak görmektir.¹⁵ Bu özelliklere bakacak olursak;

a) **Fiziksel Özellikler:** Çocuklar Allah'ı genellikle insan benzeri fiziksel özelliklere sahip bir varlık olarak hayal edebilirler. Bu, Allah'ı elleri, yüzü, gözleri olan bir varlık olarak düşünme eğilimini içerebilir.

b) **İnsan Benzeri Davranışlar:** Çocuklar, Allah'ı insan benzeri davranışlar sergileyen bir varlık olarak hayal edebilirler. Örneğin, Allah'ın bir şeyi istediğinde yağmuru gönderdiğini düşünebilirler. Bu düşünce evresi, çocukların zihninde soyut kavramları anlama yeteneklerinin gelişmesiyle birlikte zamanla değişebilir.

c) **Duygusal Özellikler:** Çocuklar Allah'ı insan benzeri duygusal özelliklere sahip bir varlık olarak düşünebilirler. Örneğin, Allah'ın sevgi dolu, öğrencilerine merhametli veya öfkeli olabileceğini düşünebilirler.

İleriki yaşlarda alınan dini eğitim, aile içi konuşmalar ve yaşanan deneyimler çocukların Allah hakkındaki düşüncelerinin değişmesinde ve zihinlerine yerleşmesinde etkili olabilir.

1.2.2. Egoantrik Düşüncede Allah Tasavvuru

Genellikle çocukların dünyayı sadece kendi bakış açılarından anlama eğiliminde oldukları bilişsel bir evredir. Bu evre, Jean Piaget'in bilişsel gelişim teorisinde egoantrizm aşaması olarak adlandırılır. Bu aşama, yaklaşık 2 ila 7 yaşları arasında ortaya çıkar ve çocuklar, düşünce ve algıları çoğunlukla kendi bakış açılarına göre şekillendirirler. Egoantrizmin etkisiyle çocuğun kendisi dışındaki insanlara önem vermemesi ve çevresindeki her şeyin kendisi için olduğuna inanması durumu ortaya çıkar. Bu sebeple çocuklar kendilerini merkeze alarak bencil bir tavır içerisine girerler. Kendilerinden başkasını önemsemez ve başkalarının yerine kendilerini koyamazlar.

¹⁵ Ömer Faruk Harman, "Teşbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/560-561

Bu evrede çocuklar, Allah'la duygusal bir bağ kurarken, kendi duygusal deneyimlerine dayanabilirler. Örneğin, bir çocuk kendi yaşadığı bir zorluk sonrasında Allah'ın ona yardım ettiğini düşünebilir. Allah'ı kendi yaşadıklarıyla anlamaya çalışabilirler. Güzel bir olayın ardından Allah'a şükretme veya bir sorun yaşadıklarında Allah'a sığınma eğiliminde olabilirler.

1.2.3. Mekân İçinde Allah Tasavvuru

Genellikle çocukların çevresindeki dini veya manevi mekânlarda Allah'a olan inançlarını deneyimleme ve ifade etme sürecini ifade eder. Bu, aile, toplum ve dini eğitim kurumları gibi çocuğun etkilendiği çeşitli faktörlerle bağlantılıdır. Çocuk yaratıcısı için en sınırsız en yüce olarak gördüğü, bildiği yer neresi ise Allah'a mekân olarak orayı seçmiştir.¹⁶

Allah tasavvurunun çocukların zihnindeki oluşumunda etkili olan faktörlerin içerisinde en önemli olanı ve en önde geleni aile faktörüdür. Aile bireyleriyle geçirilen zaman, ev içerisindeki faaliyetler çocuğun dini algısında diğer bütün etkenlerden daha belirleyici olmaktadır.

Çocuklar ilk olarak genellikle aileleri tarafından etkilenir. Eğer aile evde ibadet ediyor, dua ediyor ve dini ritüelleri gerçekleştiriyorsa, çocuklar bu uygulamaları örnek alabilir ve bu mekân içinde Allah tasavvurunu geliştirebilirler. Ebeveynleri çocuğun ilk öğretmenleri olduğu gibi ailesi de onun ilk eğitim alanıdır. Temelde anne çocuğun ilk öğretmeni, baba ise çocuğun mürebbi (terbiye edicisi) olarak kabul edilir.¹⁷ Çocuklar, çoğunlukla aileleri tarafından veya dini eğitim kurumlarından alınan eğitimle dinlerini öğrenirler. Bu eğitim, mekân içinde Allah tasavvurunu geliştirmede önemli bir rol oynar. Çocuklar, cami ve Kur'an kursu gibi dini mekânlarda bu eğitimi alabilecekleri gibi çevrelerindeki diğer çocuklar ve yetişkinlerle etkileşim içinde oldukları topluluklardan da etkilenirler. Eğer çocuk, arkadaşları ve topluluğu ile birlikte mekân içinde dini etkinliklere katılıyorsa, bu deneyimler Allah tasavvurunu şekillendirebilir.

¹⁶ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983), 126-127.

¹⁷ Mehmet Emin Ay, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 364.

Çocuklar, dini deneyimlerini doğada, açık hava etkinliklerinde veya özel mekânlarda yaşayabilirler. Örneğin, açık havada dua etme veya Allah'ın yaratılışını gözleme, çocukların mekân içinde Allah tasavvurunu güçlendirebilir. Çocuğun tabiat, tabiat olayları ve objeleri hakkındaki soruları ve bu konularda yetişkinler tarafından verilecek düşünceyi köreltmeyecek cevaplar, sağlam bir Tanrı imajı elde etme konusunda zemin hazırlayıcıdır.¹⁸ Bununla birlikte, doğayla iç içe yaşama imkânı olan çocukların yaratılmış varlıkları yakından gözlemlenmeleri neticesinde bütün bunları yaratan Allah'a inanma ve O'nunla yakınlık kurarak güçlü bir bağ oluşturması mümkün olmaktadır. Allah'a karşı merak duygusunun artmasıyla Allah inancının sağlamlaşmasında çocuğun doğada gördüklerinden etkilenmesinin önemli bir yeri vardır denilebilir.

Çocuklar, dini hikâyeler ve masallar aracılığıyla Allah'a olan inançlarını geliştirebilirler. Bu hikâyeler, dini öğretileri anlamalarına ve içselleştirmelerine yardımcı olabilir.¹⁹ Çocukların hikâye ve masallara olan ilgisi de dini eğitimin verilmesinde araç olarak kullanılmaktadır. Hikâyelerde anlatılan karakterler, onların çevrelerindeki varlık, olay ve diğer karakterlerle olan ilişkileri çocuklar için örnek teşkil etmektedir. Bu sebeple din eğitimi ve değerler eğitimi verilirken çocukların dikkatlerini çekebilecek hikâye ve masallardan faydalanılır. Çocuğun masallara ve menkıbelere karşı içinde büyük ilgi duyduğu sıralarda, inanma ile ilgili masallar, hikâyeler ve menkıbeler, çocuğun dini hayal gücünü ve manevî duygusunu uyandırdığı gibi, eşyanın içinde ve ötesinde gizli kuvvetlerin olduğu düşüncesinin de gelişmesini sağlar.²⁰

1.2.4. Zaman Sınırlı Allah Tasavvuru

Zaman kavramı, erken çocukluk döneminde kazanımı zor olan bir beceri olarak bilinir.²¹ Çocukların kavramsal gelişim süreci, özellikle zaman ve mekân kavramlarını tam olarak anlamadıkları bir dönemi yansıtmaktadır. Yapılan araştırmalar küçük çocukların zaman kavramını öğrenmelerinin zorlu bir süreç olduğunu ortaya koymuştur.

¹⁸ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 81-82.

¹⁹ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, 88-89.

²⁰ Yavuz, *Çocukta Din Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 40.

²¹ Kibar Aktın – Dursun Dilek, “Okul Öncesi Dönemde Kronolojik Düşünme: Bir Vaka Çalışması”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 6/3, (Aralık 2016), 129-145.

Bunun nedeni olarak ta zaman kavramının soyut oluşu ileri sürülmüştür. Küçük çocukların zaman kavramı konusunda sınırlı düşünceye sahip olmaları evresel bir durumu ifade eder. Bu yaş döneminde çocuklar göz önünde bulunmayan nesnelere ya da kişileri temsil eden semboller geliştirir, sembolik oyunlar oynarlar. Ayrıca çocuklar nesnelere zihinde canlandırdığı için zaman ve mekân konusunda bir kısıtlamaya gitmezler.²² Bu dönemde çocuklarda soyut düşünce gelişmediği için Allah'ı duyduklarından, öğrendiklerinden yola çıkarak basitleştirerek tasavvur ederler.²³

4-6 yaş aralığındaki çocuklar zamanı ve mekânı soyut bir şekilde anlamakta zorlandıkları için Allah tasavvurunu zamanla sınırlı düşünceyle ilişkilendirmeleri mümkündür. Bu konuda yapılan gözlemlerde küçük çocukların şimdiki zaman ait kavramları rahat bir şekilde kullandığı görülürken geçmiş ve gelecek zamana ait kavramları kullanmada zorlandıkları ortaya çıkmıştır. Günlük yaşamda zaman kavramıyla sıkça karşılaştıkları halde geçmişe ve geleceğe dair zamanlamalarda sıkıntı yaşayabilirler. Bu durumda, Allah'ı sınırlı bir zaman diliminde veya belirli olaylarla ilişkilendirerek düşünebilirler. Örneğin, bir çocuk, Allah'ı sadece belli bir olayın olduğu zamanla ilişkilendirerek anlayabilir. Bu durumda, çocuğun Allah tasavvuru, belirli olayların ötesine geçemeyebilir.

Bu dönemde düşünce Tanrıyı sıradan bir insana benzetmek yerine süper güçleri ve özellikleri olan olağanüstü bir insana benzetilmesi yönündedir. Bunu sonucunda da Tanrı için aşırı uçlarda bir yaş belirlemeye çalışmaktadırlar. Nitekim bu dönemdeki çocukların bir kısmı Tanrıya belirli sayılarda bir yaş atfederken bir kısmı da onun bir yaşının olmayacağını düşünmektedir.²⁴

1.2.5. Bağlanma Kuramı ve Allah Tasavvuru

Bağlanma (attachment), “bir insanın yaşamındaki kendisi için önemli olan insanlara karşı hissedilen, onlarla ilişkide olduğunda mutlu olmasını, sıkıntılı zamanlarında yakınlıkları ile rahatlamasını sağlayan yoğun ve kalıcı duygusal bir bağıdır”.

²² Ziya Selçuk, *Eğitim Psikolojisi*, (İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2007), 92-93.

²³ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 86.

²⁴ Çiğdem Yıldıoğan, *7-12 Yaş Arası Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Kırşehir/Çiçekdağı İlçesi Örneği*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 34.

Bağlanma olgusu ilk olarak bebek ve ona bakım veren kişi-anne arasında ortaya çıkmaktadır. Bağlanma davranışı, çocuk ile bakım veren birincil kişi, genel olarak anne arasında gelişen ilişkide, çocuğun anneye yakınlık arayışı ile kendini gösteren, özellikle kaygılı ve sıkıntılı durumlarda belirginleşen, tutarlılığı ve sürekliliği olan duygusal bir bağ olarak da tanımlanabilir.²⁵

Bu teoriye göre, çocukların kendilerine bakan yetişkinlerle kurdukları ilk bağıllık ilişkileri, onlara yalnızca içsel bir bağlantı modeli sağlamakla kalmaz, daha sonraki ilişkilerinin de temelini oluşturur. Güvenli bağlanma sonucu çocuklar; başka bir insanla inanç ve güvene dayalı bir ilişkiyi, kendine güveni, sosyalleşmeyi, manevî gelişim ve yaşantıyı, sevmeyi ve değerli olmayı öğrenir.²⁶

John Bowlby tarafından geliştirilen bu kuram, özellikle anne-baba bağlanması üzerinde odaklanır. Ailesel bağlanma ile inanların dini gelişimi ve Tanrı'yla olan ilişkileri arasındaki bağlar ilk çocukluk yaşantılarıyla başlamaktadır. Örneğin, bazı araştırmalarda, sevgi, hoşgörü ve özgürlükçü olarak içselleştirilmiş içsel çalışma modellerinin; çocuğun benlik saygısını yükselterek güven verdiğini, böylece çocuğun Tanrı sevgisini daha yüksek ve pozitif olarak etkilediği bulgularına ulaşılmıştır.²⁷

Çocukta ortaya çıkan güven duygusu, çocukların Allah'a olan güvenlerini de etkilemektedir. Güvenli bir bağlanma yaşayan çocuk, Allah'a güvenme ve O'na dayanma konusunda temel bir duygusal altyapı elde etmiş olur.

Ebeveynlerle güvenli bir bağlanma geliştiren çocuklar, sağlıklı ve güvenli ilişkilerin bir modelini çocukluk çağında yaşamış olurlar. Anne ve babasıyla güvenli bağıllık oluşturmuş çocuklar yaşları ilerledikçe özgüvenli ve çevresine karşı güven duygusu ile yaklaşabilen, bunun neticesinde sağlıklı ilişkiler kurabilen bireyler olurlar. Bu da Allah ile olan ilişkilerini olumlu bir şekilde etkileyebilir. Allah'a güven, sevgi ve bağıllık gibi kavramlar, çocuğun ilk önce ebeveynleriyle daha sonra da çevreleriyle kurduğu ilişkilere benzer bir şekilde şekillenebilir.

²⁵ Akif Hayta, *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Doktora Tezi, 2017), V.

²⁶ Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru", 30.

²⁷ Hayta, *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 101.

Genel olarak baktığımızda bağlanma kuramının çocuklarda Allah tasavvurunu etkileme şekli oldukça karmaşıktır diyebiliriz. Çünkü bu etkileşimi belirleyen bir çok faktör mevcuttur. Çocuğun aile yapısı, sosyal çevresi, kültürel bağlamı ve kişisel deneyimleri gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişebilir.²⁸ Allah tasavvuru bireyin içinde bulunduğu kültürün öğretileriyle ilintili olarak gelişim gösterir. Dini bilgiler her kültürün inancına göre şekillenerek bir sonraki nesle aktarılır. Bu da çocukların dini tutum ve davranışları üzerine sosyo-kültürel çevrenin etkisini bize göstermektedir.²⁹

1.2.6. Bilişsel Gelişimde Allah Tasavvuru

Bilişsel gelişimde Allah tasavvuru, çocukların dünyayı anlama, soyut kavramları işleme ve dinî inançları anlamlandırma süreçlerini içerir. Bilişsel kuram çerçevesinde Allah tasavvuru zihinsel gelişim süreciyle ilişkilendirilir. Bilişsel gelişim devam ettikçe kavrama ve problem çözme yetenekleri gelişirken düşünce dünyası da şekillenerek gelişir. Bebeklikten başlayarak, dönemler ilerledikçe, çocukların kavrama, düşünme ve problem çözme yeteneklerinde niteliksel gelişmelerin olduğu gözlenir. Bilişsel gelişim dönemlerinin göz önünde bulundurulması gereken özelliklerinden biri, her bir dönemin kendisinden önceki dönem(ler)in özelliklerini de içermesidir. Yani, bir önceki dönemden getirilen özelliklerin yeniden düzenlenerek bir sonraki döneme aktarılmasıdır.³⁰

Bilişsel gelişimle ilgili yapılan çalışmalarda zihinsel gelişimde aşamaların olduğu ve gelişimin somut algıdan soyut algıya doğru bir seyir izlediği ortaya konmuştur. Jean Piaget'in bilişsel gelişim teorisi, çocukların bilişsel süreçlerinin dört aşamadan geçtiğini öne sürer. Piaget, ardışık olan bu dört dönemi “Duyusal-Motor Dönem (0-2 yaş), İşlem-Öncesi Dönem (2-7 yaş), Somut İşlemler Dönemi (7-12 yaş) ve Soyut İşlemler Dönemi (12 yaş ve üzeri)” olarak adlandırmıştır.³¹

a) Duyusal-Motor Dönem (0-2 yaş) : Bu aşamalarda, çocuklar genellikle somut ve görsel düşünceye odaklanır. Dini kavramlar genellikle somut nesnelere veya

²⁸ Ersan Nurullah Yıldız, “Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimine Etki Eden Faktörler”, *Pearson Journal Of Social Sciences And Humanities*, 8/24, 399-411.

²⁹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 118.

³⁰ Jean Piaget, *Çocukta Zihinsel Gelişim*, trc. Hüsen Portakal (İstanbul: Cem Yayınları, 2000), 16.

³¹ Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007), 39.

olaylarla ilişkilendirilir. Örneğin, Allah'ı bir büyükanne gibi somut bir varlık olarak düşünme eğiliminde olabilirler. Piaget'ye göre bu dönem daha sonraki tüm psişik gelişme için en önemli dönemdir.³²

b) İşlem-Öncesi Dönem (2-7 yaş) : Bu aşama, genellikle 7 ila 11 yaşları arasında gerçekleşir ve soyut düşünme yeteneklerinin geliştiği bir dönemdir. Bu aşamada çocuklar, Allah'ı daha soyut kavramlarla ilişkilendirmeye başlayabilirler. Ancak, hala somut düşünce kalıpları ve sembollerle sınırlı olabilirler. Bu dönemde dilin ortaya çıkması ile birlikte, davranışlar zekâ bakımından olduğu kadar, duygu bakımından da değişikliğe uğramaktadır.³³

c) Somut İşlemler Dönemi (7-12 yaş) : Bu dönemdeki çocuklarda duyuyla algılanmayan nesnelere ve durumlar hakkında anlamlandırma söz konusu değildir. Somut olduğu sürece karmaşık problemleri çözebilirlerken, soyut problemleri çözemez, soyut kavramları anlayamazlar.³⁴ Bu dönemin genellikle 11 yaşından sonraki kısmında bireyler soyut kavramları anlamaya ve analiz etmeye başlarlar. Bu sebeple bu dönemde Allah tasavvuru daha soyut, karmaşık ve düşünsel bir boyut kazanabilir.

d) Soyut İşlemler Dönemi (12 yaş ve üzeri) : Bu döneme gelindiğinde bilişsel gelişim üst düzeye çıkarak kapsamlı bir düşünce biçimi yerleşmeye başlamıştır. Önceki dönemlerden farklı olarak, olaylara farklı bakış açılarıyla bakma; göreceli düşünebilme; genelleme, tümdengelim, tümevarım gibi zihinsel işlemleri yapabilme; hipotez kurma ve bunların test edilebilmesi ve soyut kavramların anlaşılabilmesi gibi özelliklerin, yetilerin kazanımı söz konusudur.³⁵

Çocukların bilişsel gelişimleri aileleri, toplumları ve dini eğitim kurumları tarafından desteklenen deneyimlerle etkilenebilir. Dini eğitim ve deneyimler, çocukların Allah tasavvurunu şekillendirmede önemli bir rol oynayabilir. Bu gelişim süreci, bilişsel dönemlere göre bir gelişim sırası izlese de, çeşitli faktörlerin etkisiyle çocuklarda Tanrı tasavvurunun gelişim hızının farklı olduğunu söyleyebiliriz; yani kronolojik yaş açısından değerlendirildiğinde aynı yaştaki çocukların farklı bilişsel dönemlerde olduğu

³² Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 40.

³³ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 41.

³⁴ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 43.

³⁵ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 43.

gözlemlenmiştir Bunda çocuğun zihinsel gelişimi ve çevresel faktörler belirleyici rol oynamaktadır.³⁶

1.3. Çocuklarda Allah Tasavvuru

Çocukluk dönemi doğumdan 18 yaşına kadar olan süreci kapsamaktadır.³⁷ Çocuklarda Allah tasavvuru, genellikle çocuğun çevresi, ailesi, toplumu ve kişisel deneyimleri ile şekillenen bir süreçtir. Bireyin kişilik özelliklerinin inanılan dindeki Tanrı tasavvurunu etkilemesi din ile kişiliğin ortak etkileşiminin neticesi olarak ortaya çıkar. Bazı kişilik özelliklerinin Tanrı tasavvurunu olumlu veya olumsuz yönde etkilediği yapılan bazı araştırmalarda görülmüştür. Bu da bize anne-baba ve diğer çevresel faktörlerin kişiye dini öğretim tarzının yanında kişinin mizaç, karakter ve benliğinin dini algılamada ve Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde oldukça etken faktör olduğunu ifade edebiliriz. Bireyin olayları anlamlandırma sürecinde maruz kaldığı etkenlerin de bu noktada önemli olduğunu söyleyebiliriz. Kişinin içinde bulunduğu duygu durumu, algı farklılıkları ve bilişsel değişkenler söz konusu olduğunda bu durum Tanrı tasavvurunun kişiye göre farklılaşmasına yol açabilmektedir.³⁸ Çocuklarda Allah tasavvurunu gelişimine bakıldığında önemli olan bazı faktörler olarak aile, çevre ve bireysel faktörleri sayabiliriz.

a) **Aile Faktörü:** Aile, “Akrabalık ilişkisiyle birbirlerine bağlanan fertlerin bir araya getirdiği topluluk” olarak tanımlanmıştır.³⁹ Çocuğun beraberce yaşadığı ailesinin dini inançları, o evdeki dini uygulamalar ve yaşanan çevresel etkileşimler, çocuğun Allah tasavvurunu ve bu tasavvurun gelişimini önemli ölçüde etkiler. Bu dönemde çocuğun anne babası ile olan iletişimi onun psikolojik dünyasını etkilediği kadar dini duygu ve düşüncenin gelişiminde de bir o kadar etkilidir. Özellikle küçükken öğretilen dini bilgiler ilerleyen zamanlarda bireyin din algısının şekillenmesinde oldukça önemlidir.⁴⁰ Aile, çocuğa Allah'ı tanıtmak, dini ritüelleri öğretmek ve inançlarını pekiştirmekle sorumludur. Aile bireyde güven duygusunun oluştuğu yerdir. Zamanın

³⁶ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 227.

³⁷ Hande Güngör – Hülya Gülay Ogelman, “Çocuk Gelişimi Ön Lisans Öğrencilerine Göre “Çocuk” Kavramı”, *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 13/1 (Haziran 2022), 585.

³⁸ Yıldız, “Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimine Etki Eden Faktörler”, 399-411.

³⁹ Mehmet Akif Aydın, “Aile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1989), 2/196-200.

⁴⁰ Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi”, 207-220.

geçmesiyle aile yapıları da değişmiştir. Geçmişte geniş ailelerde yaşayan insanlar bugün farklı sebeplerle çekirdek aile dediğimiz yapıya dönüşmüştür. Bu durum çocuğun ruhsal ve fiziksel gelişiminde anne-babanın etkisini artırmıştır. Aynı zamanda çocuğun davranış kalıplarının ve kişilik oluşumunun şekillenmesinde de aile önemli rol oynamaktadır.⁴¹

b) Çevre Faktörü: Çevre “Genel anlamıyla, organizmayı çevreleyen, gelişimini ve yaşamını etkileyen dış koşulların toplamı” olarak ifade edilmiştir.⁴² Böylelikle çocukların ilk çevreleri ailesidir diyebiliriz. İnsanın etkileyen dışsal faktörlerin başında sosyal çevre gelmektedir. Birey; arkadaşları, öğretmenleri ve katıldığı sosyal grupların tamamı ile bir etkileşim içinde hayatını sürdürmektedir. Bunun sonucu olarak belli düzeyde etkilenme olması gayet doğal bir durumdur.⁴³

Çocuklarda Allah tasavvuru, bireyin içinde bulunduğu kültürün öğretileriyle ilintili olarak bir gelişim göstermektedir. Dini bilgiler her kültürün inancına göre şekillenerek bir sonraki nesle aktarılır. Bu da çocukların dini tutum ve davranışları üzerine sosyo-kültürel çevrenin etkisini bize göstermektedir.⁴⁴ Kültürel ortam ve kişinin yetiştiği çevre pek çok özelliğinin yanında Tanrı tasavvurunun oluşumunu da etkiler. Dini inancının etkili olduğu kültürel ortamların Allah tasavvuru üzerindeki etkisinin yanında farklı tarikat ve mezhep gibi dini oluşumlara mensubiyet de önemli bir yere sahiptir.

c) Bireysel Faktörler: Kişilik dediğimizde bireyin mizaç, karakter ve benlik özelliklerinin gelişimi önem arz etmektedir. Bu özelliklerin gelişiminde ise kalıtsal özellikler ve çevresel faktörler önemli rol oynamaktadır. Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde bireyin kişilik özellikleri oldukça önemlidir.⁴⁵ Çocukların yaşadığı duygusal deneyimler, onların Allah tasavvurunu etkiler. Olumlu deneyimler, çocukların Allah'a olan güvenlerini artırabilirken, olumsuz deneyimler çocuklarda şüphe ve sorgulamalara neden olabilir. Bu konuda yapılan bir araştırmada nevroitik kişilik özellikleri gösteren bireylerde Tanrı'yı olumsuz yönde tasavvur etme yönelimi görülmüştür. Dışa dönük kişilerde ise Tanrıyı olumlu özellikleri ile tasavvur etme

⁴¹ Halil Apaydın, "Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 / 12-13 (Nisan 2001), 320-321.

⁴² Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000), 436.

⁴³ Ahmet Onay, “Batı’da Sosyal Çevre ve Din, Danimarka’da Müslüman Türk Toplumu”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 15/33 (Haziran 2017), 140.

⁴⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 118.

⁴⁵ Yıldız, “Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimine Etki Eden Faktörler”, 399-411.

yönelimleri olumsuz özellikleri ile tasavvur etme yönelimlerine göre daha fazla olmuştur. Aynı zamanda kişilerde “sorumluluk ve uyumluluk” düzeyleri Tanrıyı olumlu veya olumsuz yönde tasavvur etme eğilimlerini ortaya çıkarmıştır.⁴⁶

Bireyin kişilik özelliklerinin inanılan dindeki Tanrı tasavvurunu etkilemesi din ile kişiliğin ortak etkileşiminin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmalarda bazı kişilik özelliklerinin Tanrı tasavvurunu olumlu veya olumsuz yönde etkilediği görülmüştür. Bu da bize anne-baba ve diğer çevresel faktörlerin kişiye dini öğretim tarzının yanında kişinin mizaç, karakter ve benliğinin dini algılamada ve Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde oldukça etken faktör olduğunu ifade edebiliriz. Bireyin olayları anlamlandırma sürecinde maruz kaldığı etkenlerin de bu noktada önemli olduğunu söyleyebiliriz. Kişinin içinde bulunduğu duygu durumu, algı farklılıkları ve bilişsel değişkenler söz konusu olduğunda bu durum Tanrı tasavvurunun kişiye göre farklılaşmasına yol açabilmektedir.⁴⁷ Tüm bu yapılan çalışmalara ve araştırmalara göre çocuklarda Allah tasavvuru, çocuğun kişilik özelliklerine, ailesine, çevresine, dini inançlarına ve sosyo-kültürel ortamına bağlı olarak değişen bir süreçtir diyebiliriz. Bu süreci desteklemek için de çocukla açık bir iletişim içerisine girmek, tutum ve davranışlarına anlayışlı bir yaklaşım göstermek ve çocuğun kişilik özellikleriyle doğru orantılı olarak ve yaşına uygun bir dini eğitim vermek önemlidir.

⁴⁶ Melike Oktay, *Üniversite Gençliğinde Tanrı Tasavvurları İle Kişilik Özellikleri İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 8-11

⁴⁷ Yıldız, “Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimine Etki Eden Faktörler”, 399-411.

BULGULAR VE YORUMLAR

İzmir İli, Ödemiş İlçesi, 4-6 yaş arasındaki çocuklarla yapılan görüşmelerin sonucuna göre tablolar hazırlanarak analiz edilmiştir. Sorulan soruların tamamı çocukların cinsiyetlerine göre ve bazı sorularda da çocukların aile bireylerinin sosyoekonomik durumlarına bakılarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Sorulara verilen cevaplar analiz edilirken öncelikli olarak her soru için ayrı ayrı tablo oluşturulmuş olup daha sonra sorulara verilen cevaplara göre yorumlanmaya çalışılmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımı.

	Katılımcı Sayısı	% Dağılımı
Erkek	11	% 30,56
Kız	25	% 69,44
Toplam	36	% 100,00

Çalışmamızın ilk sorusu olan “Allah’ı tanıyor musun?” sorusuna çocukların verdikleri cevaplara bakıldığında katılımcıların bir tanesi hariç tamamının Allah’ı tanıdığını ve zihninde Allah olgusunun yerleştiğini görmekteyiz. İstisna olarak hayır cevabını veren çocuğun verdiği diğer cevaplara bakıldığında Allah ile ilgili fikirlerinin olduğunu görüyoruz. Bu soruya verdiği hayır cevabı muhtemelen “tanışıklık” fikrinin bire bir görüşme olarak zihninde yerleşmiş olduğunu gözlemleyebiliyoruz. Bu sonuçtan hareketle 4-6 yaş aralığındaki katılımcıların tümünde zihinlere yerleşmiş bir Allah tasavvuru olduğunu söylememiz mümkündür.

Tablo 2. Allah'ı tanıyor musun? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Evet	Hayır	Bilmiyorum	Toplam	% Dağılımı Cinsiyete Göre Evet	% Dağılımı Cinsiyete Göre Hayır	% Dağılımı Cinsiyete Göre Bilmiyorum
Erkek	11	0	0	11	%100,00	%0,00	%0,00
Kız	24	1	0	25	%96,00	%4,00	%0,00
Toplam	35	1	0	36	%97,22	%2,78	%0,00

Katılımcıların “Sence Allah nasıldır?” sorusuna verdiği cevaplara bakıldığında somut düşünce etkisi görülen “Camiye benzer”, “Kur’an harflerine benzer”, “Mavi gözlü, sarı saçlı”, “Siyah gözlü ve güzel”, “Güzel kıyafetleri olan ve kocaman”, “Kanatları vardır”, “Bulutlar gibi yumuşak” gibi cevapların verildiği görülmüştür.

Soyut düşünce etkisi görülen cevaplarda renk ve şekil vurguları ağırlıklı olarak görülmekte bunun yanında ışık ve parlaklık gibi metaforların baskın olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin; “Daire şeklinde”, “Mavi, düz, kocaman”, “Altın renginde”, “Çok ışıklı, parlak” gibi. Bunun yanında büyük, kocaman, güzel, iyi, uzun şeklinde tasavvurlar görülmüştür.

Tablo 3. Sence Allah nasıldır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Soyut Benzetme	Somut Benzetme	Bilmiyorum	Toplam	%Dağılımı Cinsiyete Göre Soyut	%Dağılımı Cinsiyete Göre Somut	%Dağılımı Cinsiyete Göre Bilmiyorum
Erkek	3	4	4	11	%27,27	%36,36	%36,36
Kız	12	4	9	25	%48,00	%16,00	%36,00
Toplam	15	8	13	36	%41,67	%22,22	%36,11

“Bilmiyorum” cevaplarına baktığımızda bazı çocukların Allah’ı herhangi bir şekilde tasavvur etmekten çekindikleri için bazı çocukların da zihinlerinde olgunlaşmış bir Allah tasavvuru olmadığından dolayı bu cevabı verdikleri gözlemlenmiştir.

“Allah bize benzer mi?” sorusuna çoğunlukla “Hayır, benzemez” cevabı verildiği, bu cevabı veren çocukların bir önceki soruya verdikleri cevaplarda genel olarak soyut benzetmeler kullandıkları gözlenmiştir.

“Evet” cevabını veren çocuklar ise genel olarak bir önceki soruyu “bilmiyorum” şeklinde yanıtlamışlardır. Buradan hareketle zihninde netleşmiş bir Allah tasavvuru olmayan çocukların Allah’ı antropomorfist yaklaşımla insan şeklinde tahayyül etmeye eğilimli oldukları görülmüştür.

Hiçbir çocuğun “Bilmiyorum” cevabını vermemiş olması zihinlerinde soyut ya da somut bir Allah tasavvurunun yeşermeye başladığının bir göstergesi olarak görülebilir.

Tablo 4. Sence Allah bize benzer mi? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Evet	Hayır	Bilmiyorum	Toplam	%Dağılımı Cinsiyete Göre Evet	%Dağılımı Cinsiyete Göre Hayır	%Dağılımı Cinsiyete Göre Bilmiyorum
Erkek	5	6	0	11	%45,45	%54,55	%0,00
Kız	8	17	0	25	%32,00	%68,00	%0,00
Toplam	13	23	0	36	%36,11	%63,89	%0,00

“Bildiğin birine benzetmek istersen Allah’ı kime benzetirsin?” sorusuna aldığımız cevaplara bakıldığında çocuğun hayatına önemli derecede etki eden kişilerin, ağırlıklı olarak ise anne ve baba cevabının verildiği görülmektedir. Kız çocuklarda anne, anneanne, teyze ve abla benzetmeleri ağırlıklı iken erkek çocuklarda baba ve dede figürleri öne çıkmaktadır. Bazı çocukların öğretmen figürünü seçtikleri, bunların dışında kalan çocukların da “Hiç kimseye benzemez” yanıtını verdikleri gözlemlenmiştir.

Genel olarak verilen cevaplara bakıldığında hayatında sevgi, şefkat ve merhamet gibi duyguları önceleyenlerde Allah’ın kullarına karşı göstermiş olduğu sevgi, merhamet, bağışlama gibi özelliklerden hareketle bu duyguları yoğun olarak hissettikleri ve/veya bu duygu ile ilgili ihtiyaçlarını giderdikleri anne, anneanne, teyze ve abla gibi kişilerin isimlerini verdikleri görülmüştür. Daha çok güç, otorite, koruyuculuk ve saygı gibi özelliklerden yola çıkarak ise bu duygu yöneliminde olan çocukların baba, dede ve

öğretmen benzetmeleri öne çıkmaktadır. Bu soruya “Hiç kimseye benzemez” cevabını veren çocuklara bakıldığında ise bu çocukların yaş olarak diğerlerinden daha büyük olduğu görülmüştür. Yaş ilerledikçe edinilen bilgiler ışığında Allah tasavvurunun daha doğru şekillendiğini söylemek mümkündür.

Tablo 5. Bildiğin birine benzetmek istesen Allah'ı kime benzetirsin? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Anne / Babaya	Sevdiği Başka Birine / Başka Bir Şeye	Cevap vermeyen/ Benzemez Diyen	Toplam	%Dağılımı Cinsiyete Göre Anne/Babaya	%Dağılımı Cinsiyete Göre Başka Birine / Başka Bir Şeye	%Dağılımı Cinsiyete Göre Benzemez / Cevap Yok
Erkek	5	4	2	11	%45,45	%36,36	%18,18
Kız	12	9	4	25	%48,00	%36,00	%16,00
Toplam	17	13	6	36	%47,22	%36,11	%16,67

“Sence Allah nerededir?” sorusuna verilen cevaplar çeşitlilik arz etmekle birlikte çocukların çoğunluğu Allah'ı dünya içerisinde düşündüklerini gösteren cevaplar vermişlerdir. Allah'a mekân atfetmek konusunda “bilmiyorum” cevabının çok az olması somut düşüncenin ağır basması ile ilgili bir göstergedir. “Uzayda”, “yukarıda”, “uzakta”, “göklerde”, “bulutların üstünde” şeklinde verilen cevaplar çocuğun çevresindeki söylemlerde Allah'ın uzakta, herkesi görebildiği yüksek bir mekânda olduğunu çağrıştıracak fikirler oluşturmuş olması muhtemel görülebilir. Bunun yanında “dünyanın dışında”, “cennette”, “camide”, “Kâbe’de” şeklinde verilen cevaplarda çocuğun zihin dünyasında Allah tasavvurunun çağrıştırdığı somut mekânların etkisi görülmektedir.

Sorumuza verilen “kalbimizde” ve “hep yanımızda” cevapları bu çocukların Allah tasavvurunu içselleştirerek Allah'ı herhangi bir mekana koymaktan daha fazla O'nu hayatının bir parçası olarak gördüğü düşünülebilir.

Tablo 6. Sence Allah nerededir? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Dünyada Bir Yerde	Dünya Dışında Bir Yerde	Her Yerde	Toplam	%Dağılımı Cinsiyete Göre Dünyada	%Dağılımı Cinsiyete Göre Dünya Dışında	%Dağılımı Cinsiyete Her Yerde
Erkek	6	4	1	11	%54,55	%36,36	%9,09
Kız	16	3	2	21	%76,19	%14,29	%9,52
Toplam	22	7	3	32	%68,75	%21,88	%9,38

“Allah kaç yaşındadır?” sorusuna aldığımız cevapların arasında en göze çarpanı “100 yaşında” cevabıdır. Henüz okul çağına gelmeyen çocukların bu cevabına bakıldığında verilen sayıların bir rakamdan ziyade büyüklük ifade ettiği söylenebilir.

Tablo 7. Sence Allah kaç yaşındadır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Çocuk Yaşında	Büyük Yaşında	Bilinmeyen / Cevap Yok	Toplam	% Dağılımı Cinsiyete Göre Çocuk Yaşta	% Dağılımı Cinsiyete Göre Büyük Yaşta	% Dağılımı Cinsiyete Göre Bilinmiyor
Erkek	4	3	4	11	%36,36	%27,27	%36,36
Kız	10	7	8	25	%40,00	%28,00	%32,00
Toplam	14	10	12	36	%38,89	%27,78	%33,33

Çocuk yaşında kategorisine giren 3 yaş ile 10 yaş aralığındaki sayıların cevap olarak verilmesinde basit düşüncenin etkisi vardır denilebilir. Henüz zihninde sayı bilgisi oluşmayan bu yaş grubundaki çocuklara bu soru sorulduğunda “bilmiyorum” cevabının alınması normal karşılanmalıdır.

“Sence Allah yer – içer mi?” sorusuna aldığımız “evet” cevaplarında egosantrik düşünce yapısındaki çocukların bu durumu kendi deneyimleriyle anlamlandırmaya çalışmaları neticesinde Allah’ın da kendileri gibi yeme-içme ihtiyacının olduğunu düşünmelerinden kaynaklanmaktadır diyebiliriz. “Hayır” cevabı verenlerin ise Allah bize

benzer mi? sorusuna da istisnasız hayır dediklerini görmekteyiz. Bu durumda, kendisine benzemeyen bir Allah tasavvuruna sahip olan çocuklar, O'nun kendisi gibi ihtiyaçları olmadığını da farkındadır denilebilir.

“Bilmiyorum” cevabını veren çocuğun Allah'ı antropomorfist düşüncenin etkisi ile insan şeklinde tasavvur ettiği halde Allah bize benzer mi? sorusuna “hayır” cevabını verdiğini görmekteyiz. Bunun nedeni Allah tasavvuru konusunda henüz netleşmiş bir düşüncesi olmadığı için net bir cevap vermekten çekinmesi olduğu düşünülebilir.

Tablo 8. Sence Allah yer – içer mi? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Evet	Hayır	Bilmiyorum	Toplam	%Dağılımı Cinsiyete Göre Evet	%Dağılımı Cinsiyete Göre Hayır	%Dağılımı Cinsiyete Göre Bilmiyorum
Erkek	5	6	0	11	%45,45	%54,55	%0,00
Kız	13	11	1	25	%52,00	%44,00	%4,00
Toplam	18	17	1	36	%50,00	%47,22	%2,78

Çocuklarda Allah tasavvuru noktasında cinsiyet atfetme durumu yaygın düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır. “Sence Allah erkek midir? Kadın mıdır?” sorusuna, Allah'ın cinsiyetinin olmadığını söyleyen 6 çocuktan çoğunluğu kız çocuğu olmakla birlikte bu çocuklardan çoğunluğu bildiğin birine benzetmek istesen “Allah'ı kime benzetirsin?” sorusuna “anne, teyze, abla” cevaplarını vermiş olduklarını, diğerlerinin de “hiç kimseye benzemez” cevabını verdiklerini görmekteyiz. Buradan yola çıkarak Allah'a cinsiyet atfetmeyen çocukların ağırlıklı olarak diğerlerinden yaşça büyük kız çocukları olduğunu söyleyebiliriz. Diğer taraftan “Allah erkektir” cevabını veren çocuklar “Allah'ı kime benzetirsin?” sorusuna çoğunlukla “baba, dede ve öğretmen” cevaplarını vermişlerdir. Çocukların bu cevabı vermelerindeki etkenin zihinlerindeki Allah tasavvurunun güç ve otoriteye dayalı olanlarda “erkek”, şefkat ve koruyuculuk merkezli olanlarda “kadın” şeklinde biçimlendiğini söylemek mümkündür.

Tablo 9. Sence Allah erkek midir? Kadın mıdır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Erkek	Kadın	İkisi de Değil / Bilmiyorum	Toplam	% Dağılımı Cinsiyete Göre Erkek	% Dağılımı Cinsiyete Göre Kadın	% Dağılımı Cinsiyete Göre İkisi de Değil
Erkek	8	1	2	11	%72,73	%9,09	%18,18
Kız	15	6	4	25	%60,00	%24,00	%16,00
Toplam	23	7	6	36	%63,89	%19,44	%16,67

“Allah yaşadığı yerde tek midir? Ailesi var mıdır?” sorusuna aldığımız cevaplarda ilk göze çarpan ayrıntı bu konuda her çocuğun bir fikrinin olduğudur. “Ailesi vardır” cevabını veren çocukların “cinsiyet” ve “benzetme” içerikli sorulara ikisine birden ya da en az birine kadın merkezli cevaplar vermişlerdir. Ayrıca bu çocukların çoğunluğunun annesinin ev hanımı olması ve aileyi önceleyen anne profili ile sürekli birlikte olmaları ailenin öneminin düşüncelerindeki yansıması olarak dikkat çekmektedir.

“Allah tektir” cevabını verenler genel olarak Allah’ın bize benzemediğini, yiyip içmediğini söyleyen, dolayısıyla bizim gibi bir hayatı sürdürmeyen özel bir varlık olduğunu tasavvur edebilen çocuklardır.

Tablo 10. Sence Allah yaşadığı yerde tek midir? Ailesi var mıdır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Tektir	Ailesi Vardır	Bilmiyorum	Toplam	% Dağılımı Cinsiyete Göre Tektir	% Dağılımı Cinsiyete Göre Ailesi Vardır	% Dağılımı Cinsiyete Göre Bilmiyorum
Erkek	7	4	0	11	%63,64	%36,36	%0,00
Kız	16	9	0	25	%64,00	%36,00	%0,00
Toplam	23	13	0	36	%63,89	%36,11	%0,00

“Sence Allah senin yaptığın her şeyi görebilir ve duyabilir mi?” sorusuna aldığımız cevapların neredeyse tamamı “evet” şeklindedir. “Hayır” cevabı veren çocukların ikisi de kız çocuğudur ve her ikisinin de “Allah kadın mıdır? Erkek midir?”

sorusuna “erkek”, “Allah’ı kime benzetirsin?” sorusuna “dedeme” ve “Sence Allah nerededir?” sorusuna da “kalbimizde” ve “dışarıda” şeklinde cevap vermeleri dikkat çekmektedir. Bu duruma bakıldığında bu çocukların ailelerinde dedelerinin önemli bir yere sahip olduklarını ve ailede babadan önce asıl otoritenin dede olduğunu veya dedenin aile üyelerinin üzerinde baskın bir saygınlığı olabileceğinin göstergesi olarak düşünülebilir.

Tablo 11.Sence Allah senin yaptığın her şeyi görebilir ve duyabilir mi? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Evet	Hayır	Bilmiyorum	Toplam	%Dağılımı Cinsiyete Göre Evet	%Dağılımı Cinsiyete Göre Hayır	%Dağılımı Cinsiyete Göre Bilmiyorum
Erkek	11	0	0	11	%100,00	%0,00	%0,00
Kız	23	2	0	25	%92,00	%8,00	%0,00
Toplam	34	2	0	36	%94,44	%5,56	%0,00

Sorumuza verilen cevapların büyük oranda “evet” olması “Allah nerededir?” sorusuna kendilerinden çok uzak mekânları ifade etmelerine rağmen Allah’ın görme ve duyma gibi özellikleri açısından insanlardan çok üstün olduğunun idrak ve kabulünde bir Allah tasavvuruna sahip olduklarını söyleyebiliriz.

“Allah’ı seviyor musun?” sorusuna istisnasız bir şekilde “evet” ve “çok seviyorum” cevapları verilmiştir. Bu sevginin sebebi, insanoğlunun fitratında var olan “Yaratıcı” tasavvurunun sevgi ve muhabbet kaynaklı oluşunun bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple bu sorumuza verilen cevapları analiz ederken evet veya hayır cevapları yerine “neden” sorusunun cevaplarını analiz etme gereği duyduk.

“Allah’ı neden seviyorsun?” sorusuna aldığımız cevaplarda, çocukların Allah’ın yaratıcı olmasından hareketle, varlığını borçlu olduğu, bu dünyada sahip olduğu her şeyi var eden “Yaratanına” duyduğu minnet ve sevginin dışavurumunu görmekteyiz.

Bu sorunun ikinci bölümü olan “neden?” sorusuna; “bize yemek veriyor”, “bize kıyafet veriyor”, “bizi koruyor”, “bize her şeyi O veriyor”, “çocukları çok sevdiği için”, “güzel davrandığı için”, “iyi olduğu için”, “herkesi koruduğu için”, “insanlara güzel

davrandığı için” gibi çok çeşitli cevaplar alınmıştır. Bu cevaplarda gördüğümüz, ebeveynlerin Allah’ı anmada daha çok insanların ihtiyaçlarını giderme ve onları koruyup esirgeme çerçevesinde bahsetmesi, çocukların zihinlerinde egosantrik düşüncenin de etkisiyle sevgi ile bağlanılan bir Allah tasavvurunu ortaya çıkarmıştır denilebilir. Birkaç çocuğun verdiği “Kur’an’ı verdiği için”, “namaz kıldığımız için” cevapları, bu çocuklara ibadet odaklı sevgi anlayışının aşılınmış olması, Allah’a sevginin tezahürünün O’na ibadet etmek suretiyle gösterilebileceği düşüncesinin yerleştirilmiş olması etkili olmuştur denilebilir.

Sorunun cevapları arasında “Allah’ı seviyorum çünkü canım sıkılınca O’nunla konuşuyorum” yanıtı dikkat çekicidir. Bu çocuğun “Allah çocuklara nasıl davranır?” sorusuna, “onlarla konuşur” şeklinde cevap verdiğini görmekteyiz. Bu çocuğun annesinin öğrenim düzeyi düşük ve baskıcı tutuma sahip bir ev hanımı, babasının ve diğer aile büyüklerinin dini konulara uzak olduğu, çocuğun üzerinde aile büyüklerinin çokça etkili olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum çocuğun istekleri konusunda yeterince kendini ifade edemediği ve antropomorfist düşüncenin etkisi ile Allah’ı konuşabileceği bir varlık olarak tahayyül ettiği, O’nunla arkadaşlık derecesinde bir bağ kurduğu söylenebilir. Çocuğun yaş olarak diğerlerinden küçük olması ve dini gelişiminin zayıf olması da etkenler arasındadır.

Tablo 12. Allah’ı seviyor musun? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Yarattığı / Sevdiği İçin	Nimet Verdiği İçin	Bilmiyor m	Topla m	%Dağılımı Cinsiyete Göre Yarattığı/Sevdiği İçin	%Dağılım ı Cinsiyete Göre Nimet Verdiği İçin	%Dağılımı Cinsiyete Göre Bilmiyor m
Erkek	7	3	1	11	%63,64	%27,27	%9,09
Kız	14	9	2	25	%56,00	%36,00	%8,00
Toplam	21	12	3	36	%58,33	%33,33	%8,33

“Allah çocuklara nasıl davranır?” sorusuna çekimser ve olumsuz hiçbir cevap alınmamıştır. Aldığımız cevapların tamamı “Çok iyi”, “iyi ve güzel”, “nazik”,

“insanlardan daha güzel ve nazik”, “sevgiyle” gibidir. Çoğunluğu “güzel ve iyi” kelimeleri ile Allah’ın çocuklara yaklaşımını ifade etmiştir.

Tablo 13. Allah çocuklara nasıl davranır? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Olumlu	Olumsuz	Bilmiyorum	Toplam	%Dağılımı Cinsiyete Göre Olumlu	%Dağılımı Cinsiyete Göre Olumsuz	%Dağılımı Cinsiyete Göre Bilmiyorum
Erkek	11	0	0	11	%100,00	%0,00	%0,00
Kız	25	0	0	25	%100,00	%0,00	%0,00
Toplam	36	0	0	36	%100,00	%0,00	%0,00

Verilen cevaplar arasında “kötü olanlara üzülür, iyi olanlara mutlu olur”, “güzel düşünür, sever”, “onlarla konuşur” cevapları dikkat çekicidir. İlk iki yanıtı veren çocukların diğer sorulara verdikleri cevaplara bakıldığında yaşça diğer çocuklardan büyük kız çocukları oldukları görülmüştür. “Onlarla konuşur” cevabını veren çocuk bir önceki soruya “Allah’ı seviyorum çünkü canım sıkılınca O’nunla konuşuyorum” diyen kız çocuğudur. Allah’ın çocuklara olan yaklaşımını arkadaşlık şeklinde algılaması, yaşça küçük ve çevresinde arkadaş bulmakta zorlanması etkili olmuştur denilebilir. Bunun yanı sıra Allah tasavvurunda hayalperest düşüncenin etkisinde olduğu düşünülebilir.

“Allah’tan korkulur mu?” Sorumuza verilen cevaplara bakıldığında “hayır” cevabının çoğunlukta olduğu görülmektedir. Çocukların Allah tasavvurlarına etki eden faktörlerin ağırlıklı olarak sevgi eksenli oluşu bu duruma etki etmiştir.

Tablo 14. Allah’tan korkulur mu? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Evet	Hayır	Bilmiyorum	Toplam	%Dağılımı Cinsiyete Göre Evet	%Dağılımı Cinsiyete Göre Hayır	%Dağılımı Cinsiyete Göre Bilmiyorum
Erkek	2	9	0	11	%18,18	%81,82	%0,00
Kız	4	21	0	25	%16,00	%84,00	%0,00
Toplam	6	30	0	36	%16,67	%83,33	%0,00

“Evet” cevabını aldığımız çocukların ikisinin kardeş olması ebeveynlerin yaklaşımlarının çocukların Allah tasavvurlarına etkisini göz önüne sermektedir. Bu çocukların çoğunluğunun Allah’ı kendileri ile daha çok ilgilenen ebeveynlerine benzettiklerini ve bu ebeveynlerin onlar üzerindeki otoritesinin aynı zamanda korku duygusunu da barındırdığı gözlemlenmiştir. Bu çocuklarının ebeveynlerinin eğitim ve dini bilgi düzeylerine baktığımızda diğerlerinden daha donanımlı olmaları çocuklara Allah’ı anlatırken sevginin yanında korku duygusunu da aşlamış olmaları muhtemeldir.

Genel olarak bakıldığında dini bilgi bakımından daha donanımlı olan ebeveynlerin Allah’ı anlatırken veya Allah adının geçtiği durumlarda korku duygusu ile birlikte yansıtılmış olmaları, çocukların Allah’ı genel olarak doğru ve güzel olanın yapılmaması halinde kendisinden korkulması gereken bir varlık olarak tasavvur etmesine sebebiyet vermiş olabilir.

“Allah’tan ne istersin?” sorusuna verilen cevaplar çok çeşitli olduğu için tabloda genelleme yoluna gidilmiştir. Hediye, oyuncak, kalem, kıyafet, yemek, çikolata, para, ev, araba, çanta ve çocuk parkı gibi temel ihtiyaçlar başta olmak üzere özlem duydukları ve hayal ettikleri “maddi istekleri” ön plana çıkmaktadır. Ben merkezli düşüncenin etkisi ile kendi istek ve ihtiyaçlarını öncelemeleri doğal görülebilir. Bunun yanında ev, araba, Kâbe’ye gitmek, hafız olmak gibi ebeveynlerinin istek ve hayallerinin çocukların zihninde yer bulmuş olması ve bunlara kayıtsız olmadıkları görülmüştür. Bütün bunları sağlayabilecek varlığın Allah olduğunun bilinci, kendisinden istenilen her şeyi verebilecek olan yegâne varlığın Allah olduğu fikri her çocukta mevcuttur.

Tablo 15. Allah’tan ne istersin? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Maddi İstekler	Manevi İstekler	Bir şey İstemem	Toplam	%Dağılımı	%Dağılımı	%Dağılımı
					Cinsiyete Göre Maddi İstekler	Cinsiyete Göre Manevi İstekler	Cinsiyete Göre Bir Şey İstemem
Erkek	8	2	1	11	%72,73	%18,18	%9,09
Kız	21	2	2	25	%84,00	%8,00	%8,00
Toplam	29	4	3	36	%80,56	%11,11	%8,33

“Manevi istekler” adı altında genellediğimiz cevaplara baktığımızda; “her şeyin güzel olmasını”, “anne babamın hep yanımda olmasını”, “bana kötü davranmamasını ve beni kötülerden korumasını”, “verdikleri bana yeter”, “arkadaşlarımla olmayı” ve “ailemle birlikte olmayı” görülmektedir. Bu cevapları veren çocukların bir kısmının ailelerinin maddi bakımdan iyi durumda olmasının yanı sıra diğer kısmının maddi durumları çok iyi olmamakla birlikte ebeveynlerinin dini bilgi bakımından donanımlı olması ile kanaat ve şükür duygularının gelişmiş olduğu söylenilebilir. Ayrıca bu çocukların yaş olarak diğerlerinden büyük kız çocukları olması göze çarpan detaylar arasındadır.

Bu soruya alınan “Kendim için bir şey istemem. Filistinli kardeşlerim için isterim” cevabı en dikkat çekici olanıdır. 6 yaşında bir erkek çocuğa ait olan bu cevap çocuğun empati duygusunun gelişmiş olmasını göstermesi ile birlikte merhamet ve yardımseverlik duygularının benliğinde yer etmiş olduğunun da bir göstergesidir.

Son sorumuz olan “Sence Allah senden ne ister?” sorusuna alınan cevaplar, cevap çeşitliliğine göre “güzel davranışlar” ve “ibadetler” olarak genellenerek tabloya aktarılmıştır.

“İyi olmamı, yardımsever olmamı ve güzel davranmamı, yalancı ve kötü olmamamı, sevgiyle yaklaşmamı, iyilik yapmamı, çevreyi kirletmememi, çok mutlu olmamı, güzel insan olmamı, üzülmememi, ağlamamamı, oyun oynamamı, saygılı olmamı” gibi çeşitli manevi değerlere vurgu yapan cevaplar çoğunluktadır. Allah’ın kendisinden maddi bir beklentisi olmayacağını, “güzellik” ve “iyilik” odaklı beklentilerinin olduğu fikri yerleşmiş durumdadır.

Tablo 16. Sence Allah senden ne ister? Sorusuna verilen cevapların dağılımı.

Cevap	Güzel Davranışlar	İbadet ve Görev	Bir şey istemez	Toplam	%Dağılımı Cinsiyete Göre Güzel Davranışlar	%Dağılımı Cinsiyete Göre İbadetler	%Dağılımı Cinsiyete Göre İstemez / Bilmiyorum
Erkek	10	1	0	11	%90,91	%9,09	%0,00
Kız	18	4	3	25	%72,00	%16,00	%12,00
Toplam	28	5	3	36	%77,78	%13,89	%8,33

Bununla birlikte “namaz kılmamı, dua etmemi, kitap okumamı, Kur’an okumamı, peygamberimi sevmemi” şeklinde alınan cevaplarda ebeveynlerin Allah tasavvurunu O’na karşı ibadet, görev ve sorumluluklarla aşılması oluşunun bir tezahürü olarak görülmesi mümkündür.

Allah’ın kendisinden bir şey istemeyeceğini belirten çocukların yaş olarak küçük kız çocukları olduğu, kendilerinin Allah’tan isteklerinin de benmerkezci yaklaşımla kişisel istekler olduğu ayrıca bu çocuklarda somut düşüncenin hakim olduğu görülmektedir. Bu sebeple kendilerinin Allah’a verebilecekleri ya da Allah’ın onlardan beklediği herhangi bir şey olmadığı düşüncesi ile bu cevapları verdikleri öngörülebilir.

SONUÇ

Sonuç olarak baktığımızda 4-6 yaş arasındaki çocukların çoğunlukla soyut olan kavramları anlamakta zorlandıkları ve bazı istisnalar haricinde Allah hakkında basit ve somut düşüncelere sahip oldukları görülmektedir. Allah tasavvuru gibi soyut bir kavram, çocuklar için anlaşılması zor bir konu olabilir. Bu yaştaki çocuklar genellikle gördükleri, duydukları ve deneyim sahibi oldukları şeylere dayanarak bir düşünceye sahip olurlar.

Çocukların kendilerine sorulan sorulara verdikleri cevaplar genellikle çocuğun yaşına, çevresine ve eğitimine bağlı olarak değişebilir. Ayrıca, bu tür sorulara verilen cevaplar genellikle çocuğun dini inançları veya ailedeki kültürel değerlere ve ebeveynlerinin eğitim durumlarına göre şekillenir.

Çocukların bu tür sorulara verebileceği muhtemel cevaplar gruplandırılacak olursa:

a) Şaşkınlık ve Merak İçerisinde Verilen Cevaplar:

Bu tür cevaplar çocukların daha önce böyle bir soru ile karşılaşmadıkları için şaşkınlık ve merak içerisinde verdikleri cevaplardır. Soruların yöneltildiği çocuklar daha önce Allah'ı duydukları ve az veya çok bilgi sahibi oldukları için bu türden bir cevap ile karşılaşmamış fakat içinden çıkamayacakları sorulara "bilmiyorum" cevabını verdikleri gözlemlenmiştir.

b) Hayal Gücüne Dayalı Cevaplar:

Sorularımıza verilen cevapların büyük bir çoğunluğu bu türden cevaplar olarak nitelendirilebilir. Çünkü çocukların soyut kavramlardan müteşekkil bu sorulara genellikle hayal güçlerini kullanarak cevap verdikleri görülmüştür. Örneğin;

"Allah'ın kanatları vardır."

"Allah bulutlar gibi yumuşak ve daire şeklindedir."

"Allah gökyüzünde, çok uzakta ve bulutların üstündedir."

"Allah'ı seviyorum, canım sıkılınca O'nunla konuşuyorum."

"Allah güzel kıyafetleri olan kocaman bir varlıktır."

c) Basit ve Anlamaya Yönelik Cevaplar:

Bu cevaplar, çocukların kapsamlı bilgi sahibi olmamaları ve sınırlı anlatım gücü ile basit düşünce yapısının etkisinde kalarak verdikleri kısa ve öz ifadelerdir. Örneğin;

"Allah benimle aynı yaşadadır."

"Allah kadın ya da erkek değildir, çünkü O insan değildir."

"Allah'ı seviyorum çünkü her şeyi bize Allah veriyor."

"Allah insanlara güzel davranıyor, çocuklara daha güzel ve nazik davranıyor."

"Allah'tan korkarız çünkü bizi O yarattı."

d) Dini Bilgiye Dayalı Cevaplar:

Bu cevaplar çocukların özellikle az da olsa bir dini bilgiye sahip olarak verdikleri cevaplardır. Daha önce Diyanet İşleri Başkanlığı'nın açmış olduğu 4-6 yaş kurslarına veya Yaz Kur'an Kurslarına giden çocukların bu dini bilgilerine dayanarak cevap verdikleri görülmüştür. Örneğin;

"Allah'ın hiç kimseye benzemediğini biliyorum."

"Allah'ın yaşadığı yerde O'ndan başka kimsenin olmadığını öğrendim."

"Allah'ı seviyorum çünkü Kur'an'ı bize O gönderdi."

"Allah'ı bizi kurtardığı için seviyorum."

"Allah benden namaz kılmamı, Kur'an okumamı Peygamberimizi sevmemi ister."

e) Aile ve Çevreden Etkilenmiş Cevaplar:

Çocukların ebeveynleri, aile bireyleri ve içinde buldukları sosyal çevrelerinden etkilenerek verdikleri cevaplardır. Örneğin;

"Allah her zaman yanımızdadır, biz nereye gitsek oradadır."

"Allah kötülük yapanlara üzülür, iyi olanlara mutlu olur."

"Allah benim üzülmememi, ağlamamamı ve güzel çocuk olmamı ister."

"Allah'tan kendim için bir şey istemem. Filistinli kardeşlerimi isterim."

"Allah'tan bir şey istemem. Verdikleri bana yeter."

Eğer bir çocuk Allah'ın şeklini ve sorularımızda sorduğumuz gibi bazı özelliklerini düşünebiliyorsa, bu genellikle çocuğun çevresinden edindiği bilgiler ve onun bu konudaki tecrübeleri ile ilgilidir. Çocukların ebeveynleri veya bakıcıları, çocuğun Allah ile ilgili düşüncelerini anlamaya çalışmalı, onlara doğru bilgileri sağlamalı ve gerektiğinde bu tür soyut kavramları mümkün olduğunca somut örnekler vererek açıklamalıdır.

Çocuklara, Allah'ın somut bir şekli olmadığını, O'nun evreni yöneten, yaratıcı bir güç olduğunu anlatmak önemlidir. Bu konuda açık iletişim kurmak ve çocukların sorularına anlayışlı ve doğru bir şekilde cevap vermek, onun düşünce dünyasını olumlu bir şekilde şekillendirebilir. Çocukların soyut kavramları anlaması zaman alabilir, bu nedenle sabırlı olmak ve onların merakını anlayarak elden geldiğince bu merakı gidermeye çalışmak önemlidir.

KAYNAKÇA

- Aktın, Kibar - Dilek, Dursun. "Okul Öncesi Dönemde Kronolojik Düşünme: Bir Durum Çalışması". *Sakarya Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 6/3 (Aralık 2016), 129-145.
<https://doi.org/10.19126/suje.281329>
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Apaydın, Halil. "Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/12-13 (Nisan 2001), 319-337.
<https://doi.org/10.17120/omuifd.43994>
- Ay, Mehmet Emin. *İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Ay, Mehmet Emin. *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Aydın, Mehmet Akif. "Aile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/196-200. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Güngör, Hande - Ogelman, Hülya Gülay. "Çocuk Gelişimi Ön Lisans Öğrencilerine Göre "Çocuk" Kavramı". *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 13/1 (Haziran 2022), 585. <https://doi.org/10.51460/baebd.901081>
- Hanbel, A. b. (tarih yok). Müsned.
- Harman, Ömer Faruk. "Teşbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Hayta, Akif. "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru". *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4/12 (Aralık 2006), 29-63.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/302538>
- Hayta, Akif. *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
<https://acikerisim.uludag.edu.tr/server/api/core/bitstreams/1016e8fb-1522-4ff5-a9be-7fa4ad3bbbeb/content>
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kaptan, Saim. *Bilimsel Araştırma ve İstatistikî Teknikler*. Ankara: Bilim Yayınları, 1995.
- Kaya, Mahmut. "Tasavvur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Okday, Melike. *Üniversite Gençliğinde Tanrı Tasavvurları İle Kişilik Özellikleri İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021. <https://hdl.handle.net/20.500.12619/96781>
- Onay, Ahmet. "Batı'da Sosyal Çevre ve Din, Danimarka'da Müslüman Türk Toplumu". *Değerler Eğitimi Dergisi*, 15/33 (Temmuz 2017), 140. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/712348>
- Öztabak, Muahmmmed Übeydullah - Altıntaş, Suat. "Okul Öncesi ve İlkokul Öğrencilerindeki Allah Tahayyülünün İncelenmesi". *Talim*, 4/1 (Haziran 2020), 43-77. <https://doi.org/10.37344/talim.2020.2>
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Selçuk, Ziya. *Eğitim Psikolojisi*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2007.
- Şimşek, Eyüp. "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (Ağustos 2004), 207-220. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4520/62206>
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Yıldız, Ersan Nurullah. "Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimine Etki Eden Faktörler". *Pearson Journal Of Social Sciences And Humanities*, 8/24 (Haziran 2023), 399-411. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8188644>
- Yıldız, Murat. *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007.
- Yıldıoğan, Çiğdem. *7-12 Yaş Arası Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Kırşehir/Çiçekdağı İlçesi Örneği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.